
Peter Auer en Leonie Cornips

**CITÉ DUI TS – EEN MULTI-ETNISCHE
MIJNWERKERSTAAL IN EISDEN-TUINWIJK
(BELGISCH-LIMBURG)***

* Een uitgebreidere Engelstalige versie verschijnt in Leonie Cornips en Vincent de Rooij (eds).

Abstract

Cité Duits – A Polyethnic Miners' Variety¹

In the late 1930s and 1940s, locally born children of immigrant coal miners in Tuinwijk, a neighbourhood in the village of Eisden in Belgian Limburg, developed a way of speaking among themselves which they later labelled *Cité Duits*. Having become coal miners themselves, they continued to use *Cité Duits* as an in-group language throughout their professional lives when working underground as well as in their private lives. We will show that *Cité Duits* is a hybrid variety resulting from combining elements of German, Belgian Dutch and the Maasland dialect spoken in Belgian Limburg through focusing and sedimentation. We argue that *Cité Duits* developed and continues to be employed as a symbolic language for expressing group identity

In de jaren 1930 en 1940 ontwikkelden zoons van migranten in de mijnwerkerscité Eisden-Tuinwijk, in Belgisch-Limburg, een eigen manier van spreken die ze later *Cité Duits* gingen noemen. De nu omstreeks 80 jaar oude mannen herinneren zich dat zij dit *Cité Duits* als kinderen op straat begonnen te spreken. Nadat zij zelf mijnwerkers waren geworden, bleven zij het *Cité Duits*, dat inmiddels een min of meer vaste vorm had gekregen, gedurende hun hele leven onderling gebruiken, zowel tijdens het werk ondergronds als in de privé-omgeving.

In dit artikel willen we laten zien dat *Cité Duits* een hybride taalvariëteit is, waarin elementen uit het Duits, het Vlaams-Nederlands en het Maaslandse dialect worden gecombineerd tot iets nieuws. Het *Cité Duits* kon zich ontwikkelen en bleef bestaan omdat het een symbolische betekenis had voor de constructie van lokale en sociale identiteit(en) van deze gemengde groep migrantenkinderen, niet omdat er behoefte was aan een medium voor de onderlinge communicatie (daarvoor waren het Vlaams-Nederlands of Maaslands beschikbaar). De eigen manier van spreken (re)produceerde een groepsidentiteit en gaf het gevoel 'erbij te horen'. Het ontstaan van het *Cité Duits* kan, kortom, worden gezien als een middel om talig een eigen plaats te creëren. Door het gebruik van het *Cité Duits* konden jonge en later volwassen mannen een sociale betekenis geven aan hun buurt, de *cité*, die zij zo als hun 'thuis' gingen ervaren.² In dit artikel onderzoeken wij hoe deze talige

- 1 We danken Jan Kohlbacher en de voormalige mijnwerkers in Eisden. Zonder hen was dit artikel niet mogelijk geweest.
- 2 N. Yuval-Davis, 'Belonging and the politics of belonging', *Patterns of Prejudice* 40 (2006) 197-214;

ontwikkeling bijdroeg aan de verwerving van een eigen plaats voor deze groep sprekers en het gevoel van ‘erbij te horen’ versterkte. Eerst beschrijven we de historische omstandigheden waaronder migranten, en later hun kinderen, van verschillende herkomst en met verschillende moedertalen leefden en hoe zij zich verhielden tot de plaatselijke bevolking. Daarna verbinden we deze sociolinguïstische analyse met een schets van enkele opvallende taalkundige kenmerken van het Cité Duits.

De historische context: arbeidsmigratie

De steenkoolproductie in de Belgische Kempen begon in de periode na de Eerste Wereldoorlog in (van west naar oost) Beringen, Zolder, Winterslag, Zwartberg, Waterschei (bij Genk) en Eisden. De meest oostelijk gelegen mijn bij Eisden lag vlakbij de Nederlandse grens en was daardoor meer geïsoleerd dan de overige. Dit zorgde voor een aparte lokale identiteit, waardoor het Cité Duits zich alleen daar kon ontwikkelen. Zoals in alle mijnbouwgebieden was het niet mogelijk ter plaatse voldoende arbeidskrachten te vinden. De mijnbedrijven in de Belgische Kempen rekruteerden daarom op grote schaal zowel migranten als pendelaars, ter aanvulling van plaatselijk en regionaal beschikbare mijnwerkers. Dit geldt in het bijzonder voor de Eisdense mijn: door de late opening daarvan hadden de overige mijnen de regionale arbeidsmarkt al goeddeels afgeroomd en door de geïsoleerde ligging was die moeilijker bereikbaar vanuit het Belgische rekruteringsgebied.³

In dit grensgebied kwam aanvankelijk veel grensoverschrijdende pendel voor, zowel over de Belgisch-Nederlandse grens als over de taalgrens in België zelf. Tot in de jaren 1920 trokken de Luikse mijnen veel Nederlands-, althans dialectsprekende mijnwerkers uit Belgisch-Limburg aan. Door de groeiende vraag naar mijnarbeid voor de mijnindustrie in de Kempen droogde deze pendelstroom deels op. Luik moest daardoor meer en meer buitenlandse arbeiders aanwerven. In de begintijd werkten er vrij veel Nederlandse grensarbeiders in de Eisdense mijn, die immers vlakbij de grens lag. Maar na de devaluatie van de Belgische frank in 1926 werd dat onvoordeliger en stakte de komst van Nederlanders (zie ook hieronder tabel 2). De Eisdense mijn werd daardoor gedwongen mijnwerkers uit verder weg gelegen landen te halen, meer dan de verder westelijk gelegen Kempische mijnen die beter bereikbaar waren voor arbeiders uit het binnenlandse achterland (het Brabantse Hageland en de provincie Antwerpen).

M. Antonsich, 'Searching for Belonging – An Analytical Framework', *Geography Compass* 4 (2010) 644-659.
 3 Bart Delbroek, 'Op zoek naar koolputters. Buitenlandse mijnwerkers in Belgisch-Limburg in de twintigste eeuw', *Tijdschrift voor Sociale en Economische Geschiedenis* 5 (2008) 80-103.

Migranten in de Kempische mijnen en in Eisden

Bij de aanleg van de Kempische mijnen kwamen de eerste geschoolde mijnwerkers, ingenieurs en beambten uit Wallonië, waar een lange traditie van kolenmijnbouw bestond. Vlaamse pendelaars naar de Luikse mijnen kwamen geleidelijk terecht in de nieuwe Kempische mijnen, maar veel werkers in de agrarische sector deden dat alleen met grote aarzeling. Pas in de jaren 1930 trokken zij, aangelokt door de hoge lonen, definitief naar de mijnen. Het tekort aan mijnwerkers werd aangevuld door migranten van Oost-Europese origine, vooral Polen.⁴ Tabel 1 toont de aantallen ondergrondse mijnwerkers per nationaliteit in de beginjaren van de mijnen van Winterslag (1921-1925), Waterschei (1924-1925) en Eisden (1921-1923).

Tabel 1. Aandeel van buitenlandse ondergrondse arbeiders in mijnen van Winterslag, Waterschei en Eisden tussen 1923 en 1925 per nationaliteit

Polen	30	18%	26	15%	12	7%
Nederland	21	13%	7	4%	20	11%
Italië	12	7%	2	1%	20	11%
Joegoslavië	7	4%	19	11%	20	11%
Tsjecho-Slowakije	3	2%	13	7%	4	2%
Duitsland	1	1%	9	5%	3	2%
Hongarije	5	3%	11	6%	5	3%
Oostenrijk	3	2%	3	2%	8	5%
Andere	9	5%	4	2%	7	4%
Totaal buitenland	91	54%	94	53%	99	56%
België	77	46%	85	47%	77	44%

Bron: Bart Delbroek, *In de put. De arbeidsmarkt voor mijnwerkers in Belgisch-Limburg, 1900-1966* [Maaslandse Monografieën 79] (Hilversum 2016) 110.

4 Leen Beyers, 'From Class to Culture: Immigration, Recession, and Daily Ethnic Boundaries in Belgium, 1940s-1990s', *International Review of Social History* 53 (2008) 37-61, aldaar 41; zie ook *idem*, 'Opgroeien in de schaduw van de mijn. Integratie en identiteit van Jonge Polen in Belgisch-Limburg tussen 1925 en 1955', *Studies over de sociaal-economische geschiedenis van Limburg/Jaarboek van het Sociaal Historisch Centrum voor Limburg LI* (2006) 135-158.

Opvallend is het relatief lage aantal Polen in Eisden in het begin van de jaren 1920. Er waren wel veel migranten uit andere Oost- en Zuidoost-Europese landen (Joegoslavië, Tsjecho-Slowakije, Hongarije). In Eisden werkten in die tijd ook nogal wat Italianen, hoewel de grote instroom van Italiaanse arbeiders in België pas na de Tweede Wereldoorlog op gang kwam (zie hieronder, tabel 4). De meeste migranten kwamen uit landen die vóór de Eerste Wereldoorlog deel hadden uitgemaakt van het Habsburgse Rijk (Oostenrijk-Hongarije). In deze jaren vóór de muntdevaluatie van 1926 was het aantal Nederlandse pendelaars in deze mijnen nog vrij hoog.

Tabel 2. De nationaliteiten van buitenlandse arbeiders in de mijnen van Belgisch-Limburg, 1926-1927 en 1930

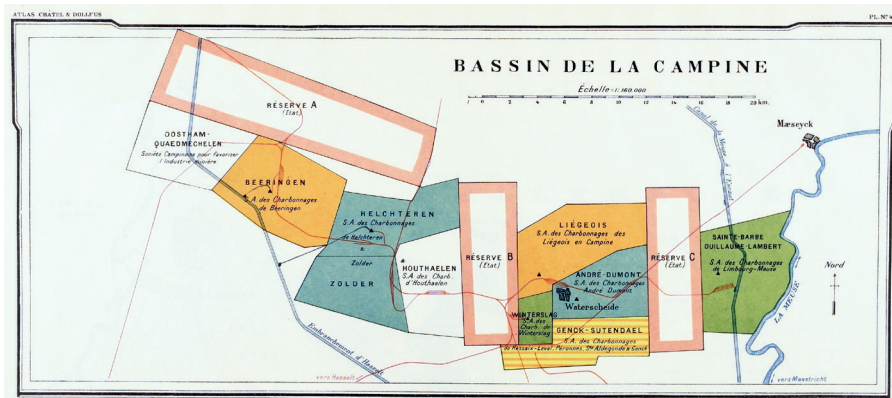
Polen	846	32%	2.099	47%	2.451	34%
Nederland	299	11%	73	2%	331	5%
Italië	239	9%	347	8%	472	7%
Joegoslavië	278	10%	436	10%	1.086	15%
Tsjecho-Slowakije	304	11%	442	10%	1.642	23%
Duitsland	25	1%	53	1%	285	4%
Hongarije	241	9%	212	5%	469	7%
Oostenrijk	208	8%	178	4%	237	3%
Andere	213	8%	642	14%	144	2%
Totaal buitenland	2.653	21%	4.482	22%	7.117	31%
België	10.070	79%	16.249	78%	15.828	69%
Totaal	12.723	100%	20.731	100%	22.945	100%

Bron: Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 85.

Uit de samenstelling van het personeelsbestand in alle Kempische mijnen in 1926, 1927 en 1930 (tabel 2) blijkt een snelle toename van het aantal Polen tussen 1926 en 1927, en Tsjecho-Slovaken en Joegoslaven tussen 1927 en 1930.

De Polen die in de tweede helft van de jaren 1920 in de Kempen arriveerden kwamen direct uit Polen, uit het Ruhrgebied, of uit de kolenmijnen in Noord-Frankrijk.⁵ De zogenaamde Ruhr-Polen waren geschoolde mijnwerkers. Zij, of hun

5 Beyers, 'From Class to Culture', 41.

Situering van de kolenconcessies in het Kempische bekken, circa 1930. Bron: Atlas Châtel et Dollfus, planche no. 4.

ouders, hadden zich in een eerdere fase in het Ruhrgebied gevestigd uit het overbevolkte platteland van Oost-Pruisen (toen nog deel van het Duitse keizerrijk).⁶ Tussen 1870 en 1914 waren er naar schatting 300.000 etnische Polen met een Duitse nationaliteit naar het Ruhrgebied verhuisd.⁷ Na 1900 was een derde van de in de kolenmijnen in het Ruhrgebied werkzame mannen afkomstig uit Oost-Europa. Zij werden ‘Polen’ genoemd, ongeacht hun etnische afkomst. Hoewel zij Duitse staatsburgers waren, werden deze migranten in het Duitse rijk beschouwd als vreemdelingen en gediscrimineerd.⁸ Hun integratie in het Ruhrgebied verliep verre van gemakkelijk. Tijdens de Franse bezetting van het Ruhrgebied in de jaren 1920 werden ze verdacht van collaboratie en werden ze steeds negatiever bejegend. Om politieke en economische redenen verhuisde twee derde van de Ruhr-Polen in deze jaren naar Noord-Frankrijk, België en Nederland. Een ander deel trok naar het sinds 1918 onafhankelijke Polen. De meeste van deze migranten behoorden tot de tweede of derde generatie en verhuisden in gezinsverband.⁹

Het aandeel van buitenlandse arbeiders in de Kempische kolenmijnen verschilde aanzienlijk per mijn (tabel 3). Hoe oostelijker gelegen hoe meer er behoefte was aan buitenlandse migranten, met het meest oostelijk gelegen Eisden aan kop. Uit tabel 3 blijkt dat er in 1930 nauwelijks meer Nederlanders werkten. Door de komst van arbeidsmigrantengroeide het aantal inwoners in Eisden van 1.250 in 1920 tot 6.077 in 1930.

- 6 Christoph Klessman, ‘Comparative Immigrant History: Polish Workers in the Ruhr Area and the North of France’, *Journal of Social History* 20 (1986) 335-353, aldaar 336.
- 7 Brian McCook, ‘Migration, citizenship, and Polish integration in the Ruhr valley and northeastern Pennsylvania, 1870-1924’, *GHI Bulletin* 38 (2012) 119-353.
- 8 Klessman, ‘Comparative Immigrant History’, 335-336.
- 9 *Ibidem*, 338.

Tabel 3. Het aandeel van buitenlandse arbeiders in de Kempische mijnen in 1930 van west naar oost

Beringen	West	13,5%
Zolder*	West	5,7%
Winterslag	Ten westen van Genk	28,8%
Waterschei	Midden (Genk)	26,8%
Zwartberg	Midden (Genk)	37,4%
Eisden	Oost	50,0%

*de mijn in Zolder was in 1930 nog niet vol in bedrijf

Bron: Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 81-82.

Tabel 4. Buitenlandse arbeiders in de Belgische kolenmijnen naar nationaliteit, 1946-1948 (per 31-12)

Duitse krijgsgevangenen	36.135	1	-
Overige Duitsland	53	3.684	3.095
Spanje	111	198	171
Frankrijk	1.083	1.777	1.257
Nederland	612	865	894
Hongarije	1.023	813	789
Italië	19.164	29.957	46.120
Polen	6.344	12.926	13.269
Zwitserland	209	103	88
Tsjecho-Slowakije	633	719	745
Joegoslavië	641	1.068	1.039
Baltische landen	23	1.433	1.312
Noord-Afrika	507	3.112	1.547
Groot-Brittannië	22	40	61
Geen	47	1.162	545
Andere	282	5.710	5.118
Totaal	66.889	63.568	76.050

Bron: Delbroek, In de put.

Vlak na de Tweede Wereldoorlog werden buitenlandse mijnwerkers en hun gezinnen in Eisden gehuisvest in het 'Russisch Kamp', de voormalige barakken voor Russische krijgsgevangenen. De vrouwen wier dagelijks leven zich tussen deze sombere noodonderkomens afspeelde, bewaren merkwaardig genoeg goede herinneringen aan deze tijd. Iedereen was er even rijk, of even arm, maar het gemeenschapsleven was er bijzonder hecht. Bron: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers (Zwolle 2005) 16, 388.

Na de Tweede Wereldoorlog achtte de Belgische regering groei van de productie van steenkool noodzakelijk als energiebron voor de economische wederopbouw. Omdat er niet voldoende aanbod van Belgische mijnwerkers was, moesten de mijnbedrijven, gesteund door de Belgische staat, op zoek naar andere manieren om mijnwerkers te vinden. In de eerste naoorlogse jaren werden er in totaal 64.021 Duitse krijgsgevangenen in de Belgische mijnen ingeschakeld als mijnwerkers, later

'Avondrood', een schilderij van de Poolse ex-mijnwerker Poldi Fronczyk, met zicht op de mijn van Eisden vanaf de Zuid-Willemsvaart. Bron: De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers (Zwolle 2005) 1, 14.

volgden zogenaamde *displaced persons*, vluchtelingen, die in Duitse kampen terecht waren gekomen. In 1947 en 1948 werden 7.100 Oost-Europese *displaced persons* in de Kempische mijnen tewerkgesteld.¹⁰ Na verloop van tijd keerden de meeste van hen terug naar hun landen van herkomst, of verhuisden naar de Verenigde Staten of Canada.¹¹ Het tekort aan mijnwerkers kon pas worden opgelost na de ondertekening van een bilateraal verdrag met Italië in 1946. Italianen werden snel de dominante migrantengroep in de Belgische mijnen. Maar ook onder de Italianen bestond een groot verloop. Tabel 4 toont de aantallen buitenlandse mijnwerkers in de Belgische kolenmijnen in de jaren 1946-1948.

Zowel Poolse immigranten in de periode tussen de wereldoorlogen als Italiaanse in de periode daarna brachten al snel hun gezinnen over. Poolse mijnwerkerskinderen in de Kempen groeiden op in de late jaren 1930, 1940 en vroege jaren 1950, toen de mijnindustrie in volle ontwikkeling was, terwijl kinderen van Italiaanse mijnwerkers pas later volwassen werden, in de periode van achteruitgang.¹²

10 Delbroek, *In de put*.

11 Beyers, 'From Class to Culture'.

12 *Ibidem*, 38.

Sociale achtergronden van het ontstaan van het Cité Duits in Eisdense-Tuinwijk

De cité van Eisdense was opgezet als ‘tuinwijk’ en ontleende daaraan zijn naam. De opzet en ligging was uniek in de Kempen. Deze speciale situatie is waarschijnlijk een van de redenen waarom het Cité Duits juist daar ontstond en niet elders in de mijnstreek. Alle mijnbedrijven in de Kempen probeerden mijnwerkers aan te trekken en vast te houden door speciale mijnwerkershuisvesting in zogenaamde cités, waar zij onder meer sportclubs en culturele verenigingen oprichtten.¹³ Vanaf 1910 werden er tuinsteden gebouwd naar Engels voorbeeld, met voor elk huis elektriciteit, stromend water en een tuin. Deze nieuwe huisvesting lag enigszins geïsoleerd van de woonplaatsen van de gevestigde plattelandsbevolking. Zij stelden de inwoners in staat rond te komen van een klein budget door groenten in de tuin te kweken en wat vee te houden. Mijnwerkersgezinnen woonden zo bij elkaar. Ongehuwde mijnwerkers woonden in aparte tehuizen of waren kostgangers in de gezinswoningen.

De Eisdense tuinwijk lag geïsoleerder dan de andere mijn-cités. In 1900 was Eisdense een grensdorpje met zo’n 500 inwoners. Het werd ingesloten door de Zuid-Willemsvaart en de Maas als grensrivier in het oosten en een hoogveengebied (later nationaal park ‘De Hoge Kempen’) in het westen. Aan die kant waren er daardoor weinig verbindingen met de andere mijnen in de Kempen. De geïsoleerde ligging van Tuinwijk werd ook sociaal zo ervaren. Jan Kohlbacher, een van onze informanten en waarschijnlijk de uitvinder van de term ‘Cité Duits’, noemde het een ‘eilandsituatie’:

Waarmee ze in feite gericht een eilandsituatie schiepen. Het kanaal als duidelijke grens, de duidelijke aflijning van de nieuwe tuinstad, met een woonreglement en een eigen bedrijfscultuur, zorgden een afgesloten geheel. Aan het begin van de wegen die van de buitenwereld naar de woonkern leidden, stonden duidelijke borden: Route privée -Eigen Weg. Men kreeg dus niet alleen een mentale, maar ook een materiële afscheiding tussen het dorp en de cité.¹⁴

Verondersteld kan worden dat het isolement van Tuinwijk bevorderlijk was voor de hechtheid van de groep die het Cité Duits ontwikkelde. In de Eisdense mijn werkten naar verhouding meer buitenlandse arbeiders dan in andere mijnen in de Kempen en de samenstelling van deze migrantengroep was zeer gemengd wat

13 Ibidem, 43.

14 Jan Kohlbacher, ‘Cité-Duits’, voordracht te Winterslag 2 juni 2012.

Tot de eerste migranten in de Kempische mijnstreek behoorden Polen, Noord-Italianen en Oostenrijkers. Zij kwamen iedere zondag bijeen aan de rand van de cité, met een fles wijn en een trekkharmonica. Collectie Museum van de Mijnwerkerswoning Eisden.

betreft herkomst en moedertaal. De mobiliteit van deze migranten was hoog (zoals overal), maar minder dan in de andere mijnen en zelfs lager dan die van de Belgische mijnwerkers: in Eisden verliet 70,6 procent van de buitenlandse arbeiders de mijn binnen een jaar, tegen 86,6 procent van de Belgen; in Winterslag en Beringen was dit 77,4 procent van de migranten tegen 67,9 procent van de Belgen.¹⁵

Bovendien woonden in Eisden de buitenlandse gezinnen niet gescheiden van elkaar naar nationaliteit. Dat was in andere mijncités wel het geval: recent gearriveerde groepen werden bij elkaar gehuisvest in delen van de mijnwerkersbuurten waar al anderen met dezelfde etnische achtergrond woonden, met als gevolg etnische segregatie. In Winterslag bijvoorbeeld werd etniciteit bewust gebruikt als selectie criterium bij de huisvesting. Etnische segregatie was er ook met de Vlaamse mijnwerkers. Die hielden zich nadrukkelijk afzijdig, niet alleen van de Franstalige bedrijfsleiding en beambten, maar ook van de arbeidsmigrantten.¹⁶ Door het grote aantal buitenlandse arbeiders in Eisden was dat daar minder het geval.

In Tuinwijk-Eisden was de toedeling van de woningen niet gebaseerd op nationaliteit of etniciteit, maar op de gezinsgrootte. Gezinnen met verschillende

¹⁵ Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 87.

¹⁶ Beyers, 'From Class to Culture', 46.

migratieachtergronden, nationaliteit en moedertalen, maar met een vergelijkbaar aantal kinderen woonden door elkaar in dezelfde straten. Ook Kohlbacher wijst hierop:

Er is geen sprake van straten waar alleen mensen met dezelfde nationaliteit woonden. Ik werd geboren in de Eisdense Paul Lambertlaan. We groeiden op in een straat waar een zestigtal gezinnen woonde. En daar telden we minstens twaalf verschillende nationaliteiten, Walen en Vlamingen inbegrepen. Met drie logementhuizen waarin nog eens meer dan 100 alleenstaanden verbleven, die we niet in deze optelling meenamen.¹⁷

Jef Hay, een van onze andere informanten, herinnerde zich (in het Cité Duits): ‘Bei uns in dè Strasse hat nur ein Flamische Familie gewohnt, die andere ware allemaal Auslendas : Pollakken, Slovenas, ein Hollenda, mein Fatta un Mutta ware Ungarische Schwaben’.¹⁸

Voor opgroeiende jongens in Tuinwijk was spelen op straat de belangrijkste manier om met elkaar in contact te komen en een groep te vormen. Meisjes werden niet geacht buiten te spelen, maar deelden wel gemeenschappelijke ervaringen in de buurt, bijvoorbeeld omdat zij samen naar school gingen. Schoolgang en lidmaatschap van gemengde sportclubs droegen bij aan de overbrugging van etnische scheidslijnen, met name in de voetbalverenigingen die door de mijnbedrijven werden gesubsidieerd. Deze verenigingen kenden de grootste etnische diversiteit.¹⁹ Terwijl etnische grenzen werden uitgewist, ontwikkelden de jonge leden een ‘wij’ gevoel in de competitie met andere clubs, met name tegen die uit de dorpen, waaronder Eisdendorp. Onze informanten vertelden ons dat zij Cité Duits onder elkaar spraken wanneer ze tegen de jongens van het dorp speelden.

De houding van de plaatselijke bevolking

Volgens Leen Beyers, die etnografisch onderzoek deed in de cité van Zwartberg, moet de vorming van de migrantengemeenschappen worden geanalyseerd in relatie met de reeds gevestigde bewoners in de Limburgse mijnstreek.²⁰ De Poolse en andere Oost-Europese migranten van vóór de Tweede Wereldoorlog en de

17 Kohlbacher, ‘Cité-Duits’.

18 Met ‘Schwaben’ wordt hier ‘Duitssprekenden’ bedoeld, niet sprekers van het Schwabische dialect.

19 Beyers, ‘From Class to Culture’.

20 *Ibidem*, 38.

Italiaanse uit de periode daarna, hadden te maken met etnische discriminatie, racisme en stigmatisering door de gevestigde lokale bevolking. De oorspronkelijke bewoners associeerden mijnarbeid met immoreel gedrag, drankzucht, socialisme, en Franstaligheid.²¹ Mijnwerkers werden gezien als onbeschaafde buitenstaanders. Auguste Cool, voorman van de Belgische mijnwerkersbond, vond hun gedrag tijdens een treinreis van Hasselt naar Winterslag ongepast: ‘Ziet dan eens hoe ze zich gedragen, hoe ze liggen, hoe ze zitten, hoe ze stampen en vechten. Luister dan eens wat ze zingen, wat ze zeggen, wat ze fluiten’.²² Hij dacht dat alleen onderwijs in Vlaamse scholen hun gedrag kon verbeteren en ‘dat roeren met de tong in de mesthoop der vuiligheid’ kon stoppen. In de volksmond was ‘de put’ slechts goed voor ‘wie zijn moeder heeft vermoord’.²³

In de beeldvorming over de mijnwerkers combineerde de lokale bevolking twee stereotypen: zij waren laaggeschoold en vaak migranten. In hun ogen waren alle mijnwerkers laagopgeleide migranten, vreemde eenden in deze conservatief-katholieke omgeving. Mijnwerkers zorgden voor morele verloedering. Bovendien was men bang voor radicale politieke ideeën die mijnwerkers zouden meebrengen, met name socialisme en communisme.²⁴ In een roman getiteld *De put* vergeleek de katholieke priester Leo van Winkel mijnwerkers met zombies: ‘Bleek, geel, als planten die in het donker groeien. Zodra zij gaan drinken worden ze als dieren’. De Zutendaalse onderwijzer en priester Theo Vandebecck schreef:

Men zegt dat die koolkoppen slecht zijn, bedorven en bedervend; dat de koolput 's menschen hart, den godsdienst en het geloof onzer Vlaamsche werklieden doodt [...]. Men zegt dat die koolputters veel geld verdienen, maar dat geld verbrassen in drankhuizen en danskoten, met leege handen naar huis weerkomen, vrouw en kinderen wreedaardig behandelen, godsdienst en priester verloochenen! [...] dat er daar werklieden zijn die de revolver toonen als de arme vader naar hun loon vraagt; dat daar meisjes zijn, onteerd en bedorven, die uit het ouderlijk huis door hun weenende moeders weggejaagd worden.²⁵

Volgens Beyers hadden katholieke opinieleiders een afkeer van de mijnen en de immigranten, ook al waren de Oost-Europeanen in het algemeen katholiek. Immigrantengedrag en de mijnwerkersbuurten waar zij woonden werden geassocieerd

21 Delbroek, ‘Op zoek naar koolputters’, 81.

22 Geciteerd door Luc Minten, ‘Beeldvorming’, in: F. Delarbre, B. Delbroek e.a. (red.), *De Koolputters. Geschiedenis van de Limburgse mijnwerkers* (Zwolle 2006) 395-416, aldaar 400.

23 *Ibidem*, 395.

24 *Ibidem*, 400.

25 Beide citaten in *ibidem*, 404.

met socialisme, drankzucht, geweld en promiscuïteit.²⁶ Het woord ‘koempel’, een leenwoord uit het Duitse Ruhrgebied waar het simpelweg ‘mijnwerker’ betekent, werd in de omliggende dorpen in misprijzende zin gebruikt. Moeders verweten kinderen met vuile kleren: ‘Je loopt erbij als een kompel!’²⁷ Verkering van migranten met een Vlaams dorpsmeisje werd streng afgekeurd.

De houding van de plaatselijke bevolking tegenover de Oost-Europese mijnwerkers veranderde pas na de Tweede Wereldoorlog. Zij werden niet meer gezien als buitenstaanders, maar als een voorbeeld van moed en opoffering. Dit werd mede mogelijk omdat er nieuwe golven migranten instroomden, met name Italianen. De migranten van de eerste golf, die vóór de oorlog was gearriveerd, werd nu beschouwd als goed geïntegreerd en ijverig, en negatieve gevoelens werden nu gericht op de nieuwste migrantengroep.²⁸

Sociolinguïstische voorwaarden voor het ontstaan van het Cité Duits in Eisden

In het begin van de mijnontginning in Eisden kwamen geschoolde mijnwerkers, mijnningenieurs en beampten uit Wallonië, waar reeds lang mijnbouw werd beoefend. Het bestuur en de administratie van de mijn bleef daardoor grotendeels Franstalig. De door de mijnwerkers gebruikte terminologie was Frans en dat was ook het geval met de functie-aanduidingen.²⁹ In de begintijd werd het Frans niet alleen gebruikt voor het technisch vocabulaire in de mijn, maar het was ook een van de gesproken talen in de Tuinwijk. “‘God sprak hier Frans”, zei ooit een oude Eisdenaar’.³⁰ Het Frans was de spreektaal van de hogere beampten, het administratief personeel en de bestuurders van de mijn. De straatnamen in de cité waren ook in het Frans. Maar onder elkaar spraken de meeste mijnwerkers een variant van het Duits als *lingua franca*.³¹

Voor hun kinderen konden de immigranten kiezen tussen een Franstalige en een Nederlandstalige school. De *Soeurs de la Providence* waren in 1912 een Franstalige

26 Beyers, ‘From Class to Culture’, 42; *idem*, ‘Opgroeien in de schaduw van de mijn’, 137.

27 Kohlbacher, ‘Cité-Duits’.

28 Beyers, ‘From Class to Culture’.

29 Ton van de Wijngaard en Herman Cromptvoets, ‘Mijnwerkerterminologie in de beide Limburgen: meer verscheidenheid dan eenheid’, *Mededelingen van de Vereniging voor Limburgse Dialect- en Naamkunde* 51 (1989). Voor de functiebenamingen zie Delbroek, *In de put*, 42-43. Zie ook G. Defoin, *Vocabulaire professionnell du houilleur belge* (Luik 1962).

30 Kohlbacher, ‘Cité-Duits’, 4.

31 Gabriëlle Dorren, *Met de minsten der Mijnen. Geschiedenis van de kleine zusters van de H. Joseph* (Hilversum 2013) 417.

lagere school begonnen, maar zij hadden de cité verlaten in 1929, waarschijnlijk vanwege het toenemende verzet tegen onderwijs in het Frans. Mede onder druk van de lokale geestelijkheid werd er een Nederlandstalige school gevestigd. In 1932 begon de congregatie van de Kleine Zusters van de H. Joseph een Nederlandstalige meisjesschool in de Eisdense cité, in wat door de plaatselijke priester werd beschreven als 'een half goddeloos centrum met een bevolking uit alle gewesten, van alle talen en godsdiensten'.³²

Uit het verslag van de nonnen over de opening van hun school blijkt dat de eerste generatie migranten (de ouders van onze Cité Duits-sprekers) wel wat Duits spraken:

Bij de schoolingang verdrongen zich een paar 100 mannen en vrouwen met hun kinderen om ze aan te geven. 't Waren Hongaren, Duitschers, Tchechoslovakken, Joegoslaviërs, Italianen, Vlamingen, Walen, Polakken en misschien nog van andere nationaliteiten. We hebben dan hun fiches ingevuld zoo goed we konden, van half 9 tot ruim 11 uur. Ze spraken, behoudens enkelen, een onverstaanbare taal, radbraakten wat Fransch en Duitsch om zich toch maar te doen begrijpen, kwamen met hun papieren tevoorschijn in 't Slavisch, Hongaarsch of Poolsch geschreven.³³

Er was personeel in de school aanwezig dat het Pools, Sloveens en Tsjechisch kon vertalen, aangezien 75 procent van de kinderen geen enkele andere taal sprak. Niettemin leerden zij snel Frans of Nederlands.

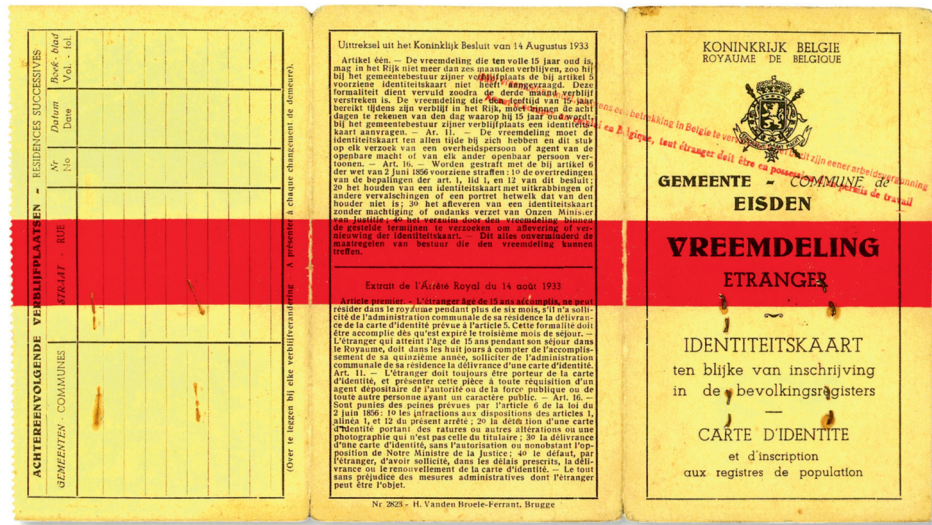
Wat het Duits betreft is van belang dat de meeste immigranten uit landen kwamen die vóór de Eerste Wereldoorlog deel hadden uitgemaakt van het Oostenrijks-Hongaarse keizerrijk. Volgens Kohlbacher waren het

[...] mensen die door hun historisch verleden, actief of latent, het Duits in hun oren hebben. In landen als Oostenrijk of Duitsland was het Duits de taal. Maar in gebieden als Silezië, Sudeten, Slovenië, Noord-Italië, Hongarije e.d. woonden ook vele Duitstaligen. Maar allen hebben ze geleefd onder een Duitstalige ambtenarij, gediend onder Duitstalige bevelen [...].³⁴

32 Geciteerd in *ibidem*.

33 Geciteerd in *ibidem*, 418. 'Polakken' is mogelijk niet als scheldwoord bedoeld, maar alleen een aanduiding voor 'Polen'.

34 Kohlbacher, 'Cité-Duits'.

'De gele pas met de rode streep', zoals de verplichte identiteitskaart voor buitenlanders in de volksmond heette, moest bij elke ambtelijke handeling worden getoond. Hij stond symbool voor de afstand tussen de Vlaamse en de buitenlandse mijnwerkers. Collectie Museum van de Mijnwerkerswoning Eisden.

Uit de berichten van de nonnen blijkt dat de meeste migranten uit Oost-Europa en ook uit Italië om zich verstaanbaar te maken onderling Duits konden spreken, omdat zij vaak via Duitsland waren gekomen.³⁵ Zoals gezegd, was een aanzienlijk deel van de Polen niet rechtstreeks in Eisden gearriveerd, maar via het Ruhrgebied, waar tweetaligheid onder de Ruhr-Polen gewoon was.

Duits bleef in gebruik in Eisden na de Duitse bezetting van België in 1940 en speelde ook een rol onmiddellijk na de oorlog toen Duitse en Duitssprekende krijgsgevangenen gedwongen arbeid in de mijn verrichtten. Een eerste konvooi arriveerde in Eisden op 21 mei 1945 en de laatste groep verdween in oktober 1946, toen onze Cité Duits-sprekers in hun puberteit waren. Na 1946 besloten 3.865 Duitsers te blijven, van wie er 2.951 in Eisden woonden.³⁶

Omdat het Duits als *lingua franca* diende voor de eerste generatie immigranten, hoorden en leerden de kinderen het van hun ouders en hun vrienden. Kohlbacher merkt daarover op: 'Wat war die konversationsprache unter all die nationalitäten? Die haben, die haben gemacht wat sie zu hause gehört haben of Deutsch, gebrochenes Deutsch. Mein Vater, mein Vater hat immer gesagt von Leo en mich: ihr spricht

35 Dorren, *Met de minsten der Mijnen*, 417.

36 Delbroek, 'Op zoek naar koolputters', 95.

strassendeutsch'.³⁷ Er was, kortom, voldoende gelegenheid voor opgroeiende kinderen in de cité om een soort Duits te leren spreken. Maar het Duits dat de jongens onder elkaar spraken was geen standaard-Duits of een dialect daarvan, noch het taaleigen van het Ruhrgebied, zoals we hieronder zullen laten zien. Wat zij Duits noemden (en wat hun leraren en ouders als een sterk vervormd soort Duits beschouwden) was in feite een mix van Nederlands, Duits en het Maaslands dialect.

Dat zo'n mengtaal zich alleen in Eisden ontwikkelde, en niet in andere mijn-cités, kan worden verklaard door twee bijzonderheden van de mijnwerkersgemeenschap daar: het relatieve geografische en sociale isolement, en de multi-etnische en veeltalige samenstelling van het mijnpersoneel dat naast elkaar woonde. De bewust gecreëerde afstand tussen de Vlaamse en de buitenlandse mijnwerkers en de xenofobe reacties van de lokale bewoners, inclusief leiders van de katholieke kerk en de vakbonden, bevorderden het gebruik van het Duits als een *lingua franca* onder de migranten van de eerste generatie en hun kinderen.

Maar terwijl de volwassen immigranten behoefte hadden aan een gemeenschappelijke spreektaal, leerden hun kinderen al snel vloeiend Nederlands, of het Maaslands dialect te spreken. Voor de jongens onder hen werd het Cité Duits een symbolische taal waarmee zij hun groepsidentiteit konden uitdrukken, maar die niet nodig was voor de onderlinge communicatie. Het gebruik van het Cité Duits (re)produceerde en was vooral uitdrukking van een gevoel van bij elkaar en bij de buurt te horen; het kan worden opgevat in een symbolische betekenis als middel van plaatsbepaling. De jongens die Cité Duits begonnen te spreken en de volwassen mannen die zij later werden gaven daarmee betekenis aan hun buurt en ervoeren die daarmee als 'thuis'.

Enkele taalkundige kenmerken van het Cité Duits

Voor ons taalkundig onderzoek hebben wij de taal van vier respondenten op vier verschillende momenten in verschillende constellaties opgenomen. De hier gepresenteerde eerste onderzoeksresultaten zijn gebaseerd op een verzameling opnamen met een duur van ongeveer vier uur door Leonie Cornips op 13, 14 en 18 maart 2012 en 10 oktober 2013. De opnamen vonden plaats in het Museum van de Mijnwerkerswoning in Eisden-Tuinwijk. Voor dit artikel hebben we van iedere informant ongeveer 20 minuten opname geanalyseerd.³⁸

37 Kohlbacher, 'Cité-Duits'.

38 Een minuut gesproken conversatie kan tussen de 20 en 40 minuten aan transcriptietijd vergen.

De informanten zijn opgevoed in verschillende moedertalen: Hongaars, Oekraïens, Oostenrijks-Duits, en Portugees/Italiaans. Ten tijde van de opnamen waren zij tegen de 80 jaar oud. De sprekers vormen dus geen ‘natuurlijke’ etnische groep; hun ouders hadden immers een geheel verschillende nationale, etnische en taalachtergrond. Als in Eisden geboren kinderen van eerste-generatie immigranten, maakten ze vanaf hun kindertijd deel uit van een gelijkgestemd jongensnetwerk dat bleef bestaan toen ze in de mijn begonnen te werken, gingen voetballen, of om andere redenen in de cité bij elkaar kwamen. De door hen gebruikte taalvariëteit hebben zij niet verworven door een gemeenschappelijke familieachtergrond. Zij hebben die zelf gecreëerd door gebruik te maken van kenmerken van een taal (Duits) die hen niet vanzelfsprekend eigen was. Taalkundigen noemen dit *crossing*, met als doel de versterking van de onderlinge solidariteit en de groepsidentiteit van minderheden tegenover anderen.³⁹ Die ‘anderen’ waren in dit geval voornamelijk de inwoners van Eisden-dorp en hoogstwaarschijnlijk ook gezagdragers in de cité, met name onderwijzers en ouders. De taalkenmerken die zij daarvoor uitkozen werden niet overgenomen van een reeds bestaande sociale groep, maar gebruikt als een middel om zichzelf te positioneren als leden van een aparte groep in de betreffende sociale omgeving.

In de volgende paragrafen beschrijven we enkele kenmerken van het Cité Duits die in het taalgebruik van de vier gehoorde sprekers frequent voorkomen, zoals in het gebruik van bepaalde en onbepaalde lidwoorden, of opvallend waren door verschillen in het Duits en het Nederlands, zoals de interne werkwoordvolgorde.⁴⁰ Een waarschuwing is hier op zijn plaats: wij reconstrueren het Cité Duits op basis van het taalgebruik van sprekers die bij de opnames bijna 80 jaar oud waren. Tegelijk gaan wij ervan uit dat zij en hun leeftijdgenoten het Cité Duits ontwikkelden in hun kindertijd, dus zo’n 70 jaar geleden in de jaren 1930 en 1940, en dat het zich daarna uitkristalliseerde tot een aparte manier van spreken. De veronderstelling ligt voor de hand dat dit proces van vastlegging zich in verschillende stadia heeft voltrokken en dat het taalgebruik ook nog veranderde in de volwassen levensfase van de sprekers. Al dit soort ontwikkelingen blijft verborgen en er kan alleen maar over worden gespeculeerd. Met name de verhouding tussen de Duitse, Maaslandse en Nederlandse bestanddelen van het Cité Duits kan veranderd zijn. Men dient ook voor ogen te houden dat het Cité Duits uitsluitend onderling werd gebruikt door mannen met het beroep van mijnwerker. In het dagelijks leven was

39 Ben Rampton, *Crossing. Language and Ethnicity among Adolescents* (London 1995).

40 Nantke Pecht, “Siehs’ du, du wars (...) besser wie du hast gedacht: Du has’ Französisch gesprochen!”, *Taal en Tongval* 65 (2013) 149-169; idem, ‘The postfield in Cité Duits: Syntactic variation in in-group speech’, in: *Artikelen van de 8ste Anéla Conferentie Toegepaste Taalwetenschap 2015* (Delft 2015) 39-58.

het Nederlands de dominante spreektaal van onze informanten, ook in gesprekken met hun echtgenotes en familieleden. Aangezien zij al lang zijn gepensioneerd, is er steeds minder gelegenheid Cité Duits te spreken. Bovendien zijn veel vroegere mijnwerkers uit Eisden verhuisd of inmiddels overleden, dus het aantal personen met wie Cité Duits kan worden gesproken is sterk verminderd. Cité Duits is zonder enige twijfel aan het uitsterven. Onze informanten gebruiken het tegenwoordig nog zelden, hoewel zij veel genoeg beleefden aan de door ons georganiseerde bijeenkomsten waarop zij herinneringen ophaalden aan hun werkzame leven als mijnwerkers. Zoals in alle gevallen van taalveroudering kunnen structurele veranderingen in de taal als gevolg van dit alles niet worden uitgesloten.⁴¹

Dit voorbehoud neemt niet weg dat de structuren van het nu gesproken Cité Duits sterk blijken af te wijken van de uit de literatuur over tweetaligheid bekende patronen van *code-mixing* (taalmenging).⁴² Het is daarom niet waarschijnlijk dat Cité Duits is ontstaan als een vorm van dit soort *code-mixing*, omdat die, afgezien van overloopeffecten, als het invoegen van woorden of een zin beginnen in een taalvariëteit A en eindigen in een taalvariëteit B herkenbaar zou moeten zijn. In deze gevallen kunnen elementen van de ene of de andere taal strikt van elkaar worden onderscheiden, maar dat is niet zo in het Cité Duits. Neem bijvoorbeeld de volgende passage uit ons corpus:

(1) has du də gro:sə tɔnə gəhat/

In de relevante contacttalen Duits, Nederlands en het Maaslands dialect,⁴³ zou dezelfde vraag zijn (std.D = standaard Duits, std.N = standaard Nederlands, MD = Maaslands Dialect):

(2) a.	std.D	/has(t)	du	di	gro:sə	tɔnə	gəha:pt/
		Hast	du	die	grosse	Tonne	gehabt?
b.	std.N	/had	je	də	χRO:tə	tonə	χeha:t/
		Heb	je	de	grote	tonnen	gehad?
c.	MD	/hœbs	du	də	γRU:tə	tonə	γeha:t
		Höbs	doe	de	groëete	tónne	gehad?

41 Nancy Dorian (red.), *Investigating obsolescence: studies in language contraction and death* (Cambridge 1989).

42 Pieter Muysken, *Bilingual Speech: A Typology of Code-Mixing* (Cambridge 2000).

43 Met dank aan Ton van de Wijngaard.

De zinsnede in het Cité Duits (1) heeft veel kenmerken van het Duits (2a); het hulpwerkwoord *has* en het persoonlijk voornaamwoord *du* zijn volledig Duits; het zelfstandig naamwoord *Tonne* kan Duits zijn (enkelvoud; 2a) of Nederlands/Maaslands (meervoud; 2b, 2c). Het bepaalde lidwoord *de* is daarentegen duidelijk Nederlands/Maaslands (2b, 2c). Anders dan het Duits (2a), maakt het Nederlands/Maaslands in het gebruik van het lidwoord geen onderscheid tussen enkel- en meervoud (zie hieronder). Bij het deelwoord *gəhat* is er een woordinterne vermening: het voorvoegsel *ge-* in (1) wordt op z'n Duits uitgesproken zoals in (2a), dat wil zeggen /g/ in het begin van de lettergreep als een k-achtige klank, maar in de uitspraak van de stam ontbreekt de Duitse einduitspraak /p/ voor *-t* (2a) (*-hat* in plaats van *-həpt*). Die laatste kan daarom als Nederlands of Maaslands worden gekarakteriseerd (2b, 2c).

Dit voorbeeld kan worden uitgebreid met andere en complexere,⁴⁴ maar hier volstaan wij met de constatering dat deze taalmenging niet ad hoc gebeurt, maar regelmatig is en dat daaruit een aparte taalvariëteit is ontstaan. Om dat aan te tonen willen we in de volgende paragrafen op basis van een voorlopige analyse laten zien dat de specifieke taalstructuren van het Cité Duits op regelmatige wijze elementen bevatten van het Duits, het Nederlands, of het Maaslandse dialect. Wij onderzoeken deze elementen op het gebied van de uitspraak (fonologie), het lidwoordgebruik en de werkwoordsvolgorde.

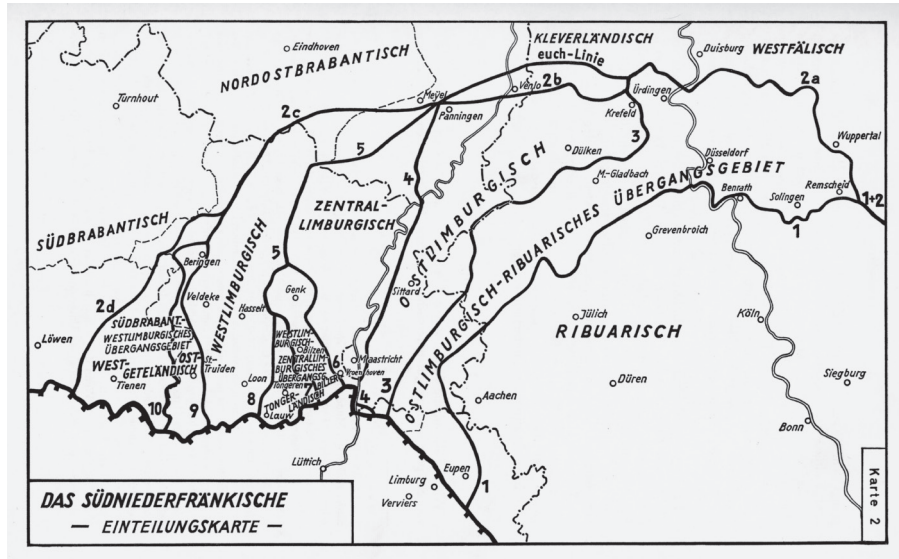
Fonologische kenmerken

Een van de belangrijke fonologische kenmerken van het Cité Duits betreft de uitspraak van de medeklinkers /t, p, k/, die met luchtdoorlating (de taalkundige term is fricatief) worden uitgesproken in het standaard Duits en in de zuidelijke dialecten, maar met volledige obstructie van het stemkanaal of andere spraakorganen in het (standaard) Nederlands (zoals *-s-* en *-t-* in 'Strasse ~ straat en *-ch-* en *-k-* in 'Dach ~ dak'). In het bijzonder de uitspraak van de West-Germaanse /k/ is belangrijk, omdat het Maaslandse dialectgebied, waartoe Eidsen behoort, deel uitmaakt van een grote overgangszone tussen de noordelijke en westelijke 'gesloten' uitspraak van de /k/ en de oostelijke en zuidelijke fricativisering daarvan tot /ch/ (zie kaart 2).⁴⁵ De Midden-Limburgse dialecten (waar het Maaslands toe behoort) worden gesproken ten zuiden van de zogenoemde Benrather linie (lijn 2 op kaart 2), die de overgang van gesloten /k/ naar de zuidelijke fricatieve niet-initiële

44 Zie daarvoor het oorspronkelijke artikel in het Engels, aangehaald in noot 1.

45 Jan Goossens, 'Die Gliederung des Südfränkischen', *Rheinische Vierteljahrs Blätter* 30 (1965) 79-94.

Kaart 2. De ruimtelijke verdeling van het Zuidnederfrankisch

Bron: Jan Goossens, Die Gliederung des Südfränkischen, in: Rheinische Vierteljahrs Blätter 30 (1965).

positie /ch/ (zoals in *ich* ~ *ik*) markeert, maar ten noordwesten van de Uerdingen linie (lijn 1), die betrekking heeft op de overgang van /k/ naar /ch/ als middenklank (zoals in *machen* ~ *maken*). In de Midden-Limburgse dialecten zijn echter weer tal van variaties zodat deze scheidslinien niet absoluut zijn.

In de geanalyseerde tekstgedeelten gebruikten de vier sprekers van Cité Duits 135 keer woorden met een midden- of eind/k/, 84 procent daarvan werd uitgesproken als /ch/ (fricatief), 14 procent als gesloten /k/, de resterende 2 procent werd niet uitgesproken. Als de gevallen waarin de eind /k/ in het Maaslands als in het Duits wordt uitgesproken apart worden geteld (zoals in *ich/ik* en *auch/ook*), neemt het aantal fricatieven iets toe (87 procent van de 115 gevallen), terwijl zij afnemen in woorden die in het Midden-Limburgs als in het standaard Nederlands worden uitgesproken (65 procent).⁴⁶ Dit lagere percentage is een gevolg van het feit dat in bepaalde gevallen andere fonologische kernmerken de standaard-Nederlandse uitspraak bevorderen (zoals in *boek: boeks(k)es*, of *werkelijk*). De sprekers uit de Oostenrijks-Duitse en Hongaarse gezinnen gebruikten het hoogste aantal fricatieven (100 procent), bij de sprekers met de Portugees/Italiaanse en Oekraïense achtergrond was dat wat minder het geval (respectievelijk 90 en 73 procent).

46 In het onderzochte bestand zijn dit het Duitse *Kirche*, -lich, -reich, *machen*, *Sache*, *Buch*, *sicher*, *suchen*, overeenkomstig het Nederlandse *kerk*, -lijk, -rijk, *maken*, *zaak*, *boek*, *zeker*, *zoeken*.

Daarbij moet worden aangetekend dat deze aantallen zijn geteld over de hele gesproken tekst. De sprekers spraken echter niet voortdurend en consequent Cité Duits, maar gingen zo nu en dan over op het Nederlands. In deze gevallen treffen we uiteraard de gesloten Nederlandse uitspraak aan. Als deze gevallen niet worden meegeteld, wordt het aantal fricatieven nog groter. De voorkeur van de sprekers voor de fricatieve uitspraak boven de gesloten Nederlandse kan worden geanalyseerd als een Duitse of Maaslandse component in het Cité Duits. Het feit dat deze ook worden gebruikt als het Maaslands een gesloten uitspraak heeft, pleit echter voor de eerste interpretatie.

In woorden met de West-Germaanse /t/ en /p/ klanken gebruikt het Maaslandse de gesloten uitspraak zoals in het Nederlands, terwijl het Duits fricatieven gebruikt. In deze gevallen zijn de resultaten opvallend eenduidig: in bijna alle gevallen worden de West-Germaanse /t/s en /p/s als begin- en middenklanken op de Duitse manier uitgesproken, dat wil zeggen fricatief (96 procent van 84 /t/s; 100 procent van de 5 /p/s).⁴⁷ Er ontstaat echter een heel ander beeld voor de eind /t/. Die komt hoofdzakelijk voor in de veelgebruikte woorden *dat* en *wat*, en wordt vrijwel nooit fricatief uitgesproken (99 procent van de 72 gevallen), in tegenstelling dus tot de begin- en midden /t/ en /p/. In het gebruik van de eind/p/ daarentegen, zoals in het Duitse voorvoegsel *auf* ~ *op* en afgeleide vormen als *drauf*, is de dominante uitspraak fricatief (72 procent van 33 gevallen); de zes gevallen van een uitspraak op z'n Nederlands zijn alle gedaan door dezelfde spreker, waarvan twee in de context van een overgang naar het Nederlands.

In het algemeen volgt de uitspraak van deze medeklinkers in het Cité Duits dus het Duitse patroon, mogelijk versterkt door de invloed van het Maaslandse dialect in het geval van *auch/ich*. Daarop is echter één uitzondering, namelijk de eind /t/. Hoe kan deze uitzondering worden verklaard? Men zou kunnen denken aan beïnvloeding door het Nederlands en Maaslands dialect, maar waarom zou die er alleen zijn in het specifieke geval van de eind /t/, terwijl die niet herkenbaar is in de begin- of midden /t/? Een andere, en mogelijk betere verklaring is de invloed van het *Ruhrdeutsch* dat werd gesproken door de Poolse immigranten die in de jaren 1920 vanuit het Ruhrgebied naar de Belgische mijnen trokken. De uitspraak *dat*, *wat* en een 'harde' /t/ in woorden als *allet*, *et* voor het Duitse *alles* en *es*, zijn tot op de dag van vandaag symptomatisch voor het spraakgebruik in het Ruhrgebied. Het is een overblijfsel van het Nederduits. In een studie naar het gebruik van deze uitspraakvariant onder mijnwerkers uit Duisburg (van ongeveer dezelfde leeftijd als onze informan-

47 Voor /t/ als beginklank heeft dit betrekking op de woorden: *zwei*, *zehn* ~, *ziehen*, *zu(rück)*, *Zeit*; voor /t/ als tussenklink op *Straße*, *groß*, *essen*, *heiß*en, *müssen*, *wissen*, *Wasser*, *sitzen*, *besser*, *lassen*, *weiß*, *Wurzel*. Voor /p/ geldt dit voor *Pferd*, *laufen*, *schlafen*.

ten) vond Salewski deze gesloten eind /t/ in gemiddeld 55,6 procent van de gevallen.⁴⁸ Het taalgebruik van Ruhr-arbeiders van Poolse afkomst is slechts één keer empirisch onderzocht, in een studie door de volkskundige Himmelreich uit 1943.⁴⁹ Zij verzamelde gegevens onder eerste-generatie Poolse migranten en hun echtgenotes in Gelsenkirchen aan het eind van de jaren 1930. Bij hen kwamen in spontane uitspraken circa 35 procent Nederduitse vormen voor, zoals *wat*, *dat*, *allet*.⁵⁰ Het feit dat de aantallen in onze gegevens aanzienlijk groter zijn, wijst op taalconsolidatie, waardoor een variabele vorm tot een vast kenmerk van het Cité Duits is geworden.

Voorbeelden van woordgebruik en zinsbouw

Het bepaald lidwoord

Wat betreft gebruik van het bepaald lidwoord hadden de Cité Duits-sprekers de theoretische keuze tussen het Duits, met onderscheid tussen naamvallen en geslachten zoals in *der*, *die*, *das*, *den*, *dem*; het Nederlands, zonder naamvallen en met slechts twee vormen van geslachtsonderscheid in *de* en *het* (of spraakafkortingen daarvan); of het Maaslands dialect, met de varianten *ət*, *de*, *den* en *d'* (geen naamvallen; in de uitspraak onderscheid tussen drie geslachten).⁵¹ De informanten kozen het vaakst voor de vorm *de(r)* (88 procent van 96 waarnemingen), gevolgd door *di* (10 procent van 96). De vormen *het* en *dat* (beide Nederlands of Maaslands) komen slechts één keer voor, terwijl de vormen *das*, *den* en *dem* volledig ontbreken. Dat geeft aan dat de Duitse naamvalvervoegingen in het Cité Duits zeldzaam zijn.

Het lijkt erop dat het aan het Nederlands of Maaslands dialect ontleende *de(r)* wordt gebruikt als een niet naar geslacht of naamval gespecificeerd standaardlidwoord.⁵² In het Nederlands wordt echter wel tweeledig onderscheid gemaakt tussen lidwoorden bij gewone (mannelijke of vrouwelijke) en onzijdige woorden. Bij enkelvoudige gewone naamwoorden wordt het bepaalde lidwoord *de* gebruikt, bij onzijdige *het*. Het zelfstandige naamwoord *wasser* ('water') in zinsdeel (3) is onzijdig in zowel het Nederlands als in het Duits, en we zouden derhalve *het/ət* (Nederlands/Maaslands) of *das* (Duits) als lidwoord kunnen verwachten. Maar de spreker gebruikt *wasser* met het lidwoord *de*.

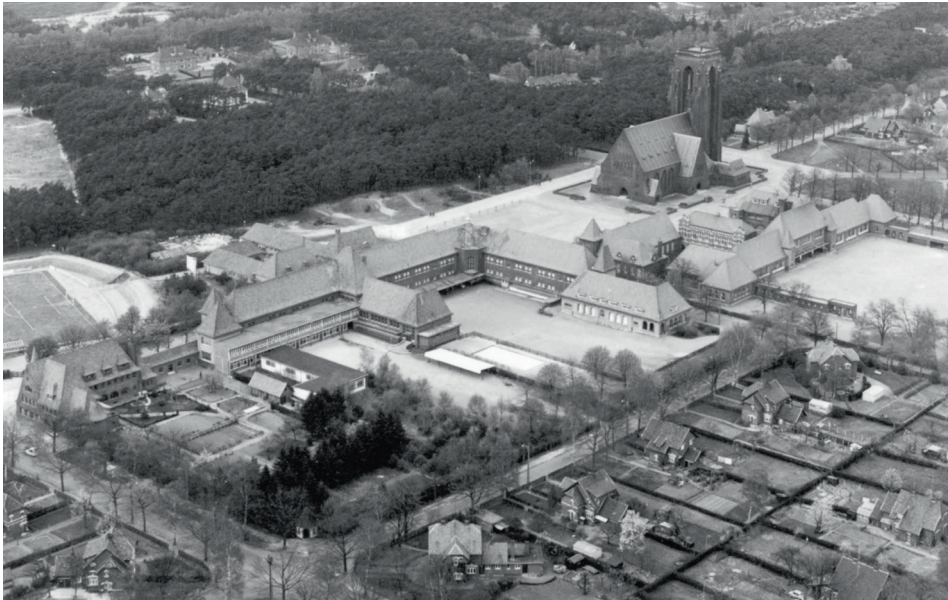
48 Kerstin Salewski, *Zur Homogenität des Substandards älterer Bergleute im Ruhrgebiet* (Stuttgart 1998).

49 Hildegard Himmelreich, *Volkstümliche Beobachtungen an der Umgangssprache in Gelsenkirchen* (Diss. Münster 1943).

50 Eigen tellingen gebaseerd op haar interviewtranscripties B1, 1-3 (43 gevallen).

51 Met dank aan Rob Belemans voor informatie over de Maaslandse dialectvariëteiten.

52 Vgl. Ianthi Tsimpli en Aafke Hulk, 'Grammatical gender and the notion of default: insights from language acquisition', *Lingua* 137 (2013) 128-144.

De cité van Eindhoven gezien vanuit de lucht, omstreeks 1950. Alle nutsgebouwen liggen gegroepeerd rond de Grand Place, het centrale plein en het hart van de cité. Collectie Museum van de Mijnwerkerswoning Eindhoven.

(3) hee det ging mid de wasser miit

Grammaticale geslachten staan in het Nederlands onder druk: in de gesproken taal van immigranten komt het verlies van de onzijdige vorm *het* veel voor en dat blijft ook zo bij volgende generaties die in Nederland zijn geboren en de taal als kind hebben geleerd. Het gebruik van *de* als standaardlidwoord is ook bekend in talen met een sterke Nederlandstalige component, zoals Negerhollands, Berbice-Nederlands, Afrikaans, Curaçaos-Nederlands, Surinaams-Nederlands en Indisch-Nederlands.⁵³ In sommige gevallen wordt het algemene gebruik van het lidwoord *de*, ook voor onzijdige woorden, ervaren als deel van de identiteit.⁵⁴

53 Vgl. Leonie Cornips en Aafke Hulk, 'External and Internal Factors in Bilingual and Bidialectal Language Development: Grammatical Gender of the Dutch Definite Determiner', in: C. Lefebvre, L. White en J. Christine (red.), *L2 Acquisition and Creole Genesis. Dialogues* (Amsterdam/Philadelphia 2006) 355-378.

54 Leonie Cornips, 'Loosing grammatical gender in Dutch. The result of bilingual acquisition and/or an act of identity?', *International Journal of Bilingualism - Ethnolects? The emergence of new varieties among adolescents* 12 (2008) 105-124.

Naast *de(r)* wordt in het Cité Duits *die* gebruikt als lidwoord. Dat geldt altijd voor de aanwijzende vorm (13 gevallen). Bovendien kiezen de vier sprekers meestal het lidwoord *die* voor meervoudsvormen (78 procent van de 27 gevallen), waarmee zij het Duitse patroon volgen (voor de eerste en vierde naamval), en slechts in 12 procent (van de 27 gevallen) *de*, zoals in het Nederlands en het Maaslands. Net zomin als met *de(r)*, wordt in het gebruik van *die* echter niet op Duitse wijze gevarieerd volgens de naamvallen (zie voorbeeldzinsdeel 4).

(4)	dann gehen	die	gehen die (.) die die (.)	de jungens gehen
	dann un	die	maeidjes	

Samenvattend: in het lidwoordgebruik varieert het Cité Duits nauwelijks naar geslacht of naamval, maar wel naar aantal. De regelmatige vormen van het lidwoord zijn de volgende:

/də/ = enkelvoud, bepaald	gelijk aan het Nederlandse bepaald lidwoord
/di/ = meervoud & aanwijzend	gelijk aan het Duitse meervoudslidwoord en het Nederlandse aanwijzend lidwoord

Het onbepaald lidwoord

Voor het onbepaald lidwoord konden de sprekers kiezen uit de Duitse vormen *ein, eine, einer, einem, einen, eines* (met onderscheid naar naamvallen en drie geslachten), het Nederlandse *een* (geen naamvallen, geen geslachten) en in het Maaslandse dialect *(e)ne, (e)nen* (mannelijk), *een* (vrouwelijk), *e(n)* (onzijdig) (geen naamvallen, drie geslachten). De meest gebruikte was de lidwoordvorm *e(i)n* (in 83 procent van de 52 gevallen). De lidwoordvorm *e(i)ne/r* werd zes keer gekozen (12 procent van 52), *e(i)nen/e(i)nem* twee keer, en *e(i)ne* een keer. Zinsnede (5) laat zien dat het onbepaald lidwoord *e(i)n*, dat in alle te kiezen taalvariëteiten voortkomt, de standaardvorm is, niet gespecificeerd naar naamval en geslacht. In deze zinsnede is het woord *neffen* ('neef') mannelijk in het Duits en in deze taal zou na het voorzetsel *neben* de derde naamval (datief) van het lidwoord (*einem*) moeten volgen. De feitelijk door de spreker gebruikte vorm *e(i)n* lijkt echter op het Nederlandse *een*; net als in het Nederlands wordt dit door de spreker zonder onderscheid naar naamval of geslacht gebruikt.

(5) neben e(i)n naef von mich

In zinsnede (6) zouden we volgens het Duitse taalsysteem de lidwoordvorm *eine* verwachten, aangezien *Wiese* ('weide') vrouwelijk is, maar de spreker gebruikt *e(i)n*.

(6) dat is e(i)n große wiese

Samenvattend blijkt dat de vier sprekers in de meeste gevallen kiezen voor het onbepaalde enkelvoudige lidwoord *e(i)n* en dat volgens het Nederlandse patroon gebruiken, dat wil zeggen zonder te onderscheiden naar naamval en geslacht.

Het bezittelijk voornaamwoord

Voor het bezittelijk voornaamwoord (waarvoor we alleen het enkelvoudig gebruik bekijken) konden de spreker kiezen uit een reeks opties, zoals (voor de eerste persoon) de door naamvallen en geslacht bepaalde Duitse vormen *meine*, *meiner*, *meinen*, *meinem*, *meines*, de door geslacht, maar niet door naamvallen bepaalde Maaslandse vormen *mene(n)* (mannelijk), *men* (vrouwelijk), en *me(n)* (onzijdig), en het Nederlandse *mijn* zonder naamval- of geslachtsvariatie. In de overgrote meerderheid van de gevallen verbogen de sprekers de bezittelijke voornaamwoorden niet: in 96 procent van de 45 gevallen werd *mein* (als in het Duits), *mijn* (als in het Nederlands), *men* (als in het dialect) gebruikt, of hun varianten in de tweede en derde persoon.

Een verbuiging (zoals in *meine* en *meinem*) kwam slechts een keer voor.

Een voorbeeld is zinsnede (7): het woord *Frauw* ('vrouw') is vrouwelijk, en volgens het Duitse systeem zouden we daarom *seine* verwachten. Hier wordt echter *sein* gebruikt (volgens het Nederlandse systeem in *zijn*). Hetzelfde geldt voor zinsnede (8) waar we in het Duits *deine* zouden verwachten.

(7) ja! sein frouw war ook

(8) maar dann kommt dein mutter/

Net als bij lidwoorden zijn er geen aanwijzingen dat er in het Cité Duits in het gebruik van bezittelijke voornaamwoorden onderscheid wordt gemaakt naar naamvallen en geslacht. Ongeacht de verschillende herkomsttalen in het ouderlijk huis gebruikten de vier sprekers zonder veel onderscheid de volgende simpele vormen:

<i>de</i>	= bepaald lidwoord, enkelvoud
<i>die</i>	= bepaald lidwoord meervoud & aanwijzend voornaamwoord
<i>ein</i>	= onbepaald lidwoord, enkelvoud
<i>mein</i>	= bezittelijk voornaamwoord, zonder verbuiging

Deze vormen komen niet volledig overeen met hetzij het Nederlandse, het Duitse of het Maaslandse gebruik. Zo wordt in het bepaald lidwoord in het Nederlands of Maaslands geen verschil gemaakt in enkelvoud of meervoud: in beide gevallen wordt *de* gebruikt. In het Duits is dat wel het geval: voor meervouden wordt altijd *die* gebruikt. Het Cité Duits past voor het bepaalde lidwoord enkelvoud de Nederlandse vorm toe, voor het meervoud de Duitse. Anderzijds volgt het Cité Duits bij onbepaalde lidwoorden niet het Maaslandse gebruik van naamvals- en geslachtsvariatie.

Werkwoordsvolgorde

De in het Cité Duits gangbare werkwoordsvolgorde is interessant, omdat er hierin ook een verschil bestaat tussen enerzijds het Nederlands en het Maaslands, en anderzijds het Duits.⁵⁵ Het Nederlands staat een variabele werkwoordsvolgorde in de bijzin toe, zoals in de zinsneden (9a) en 10a), in het Duits is variant (10b) grammaticaal onjuist.

(9) a. Nederlands/Maaslands	wanneer hij iemand	gezien	heeft
b. Duits	wenn der einen	gesehen	hat

(10) a. Nederlands/Maaslands	wanneer hij iemand	heeft	gezien
b. Duits	*wenn der einen	hat	gesehen

55 Voor het Maaslands, zie Sjeff Barbiers e.a., *Syntactic Atlas of the Dutch Dialects (SAND) Volume II* (Amsterdam 2008).

De vier sprekers van het Cité Duits gebruikten 17 keer een werkwoordcombinatie in deze vorm of een variant daarvan. In 88 procent van de gevallen was hun werkwoordvolgorde incorrect volgens de Duitse grammaticale regels, maar correct volgens de Nederlandse en Maaslandse. Ook daarin lijken de Cité Duits-sprekers dus een voorkeur te hebben voor het Nederlandse en Maaslandse gebruik. Eerder onderzoek van Leonie Cornips in Heerlen liet een veel gevarieerder patroon zien, met een grotere voorkeur voor de in het Duits gangbare woordvolgorde dat ook gangbaar is in het Nederlands, maar ook het voorkomen van beide woordvolgordes.⁵⁶

Conclusie

Cité Duits, de taalvariëteit waarvan wij hier een aantal kenmerken hebben onderzocht, kan in meer dan één opzicht ‘perifeer’ worden genoemd. Het werd ontwikkeld en alleen gesproken in de cité van Eisden-Tuinwijk, gelegen aan de oostrand van het Belgische mijngebied in de Kempen tegen de grens met Nederland. Dat wil echter niet zeggen dat er geen uitwisseling van arbeid en inwoners plaatsvond met de buitenwereld. Eisden maakt deel uit van een transnationale ruimte, zowel door grensoverschrijdende verbindingen met andere mijnbouwgebieden in de regio, met name die in Nederland en Luik, als op grotere afstand met die in Duitsland (met name het Ruhrgebied) en verder weggelegen rekruteringsgebieden voor mijnwerkers.⁵⁷ Juist de perifere ligging in België maakten grensoverschrijdende verbindingen door uitwisseling van arbeid mogelijk en noodzakelijk. Het was moeilijk in Eisden en omgeving voldoende geschoolde Belgische mijnwerkers te vinden, en de Eisdense mijn was daardoor meer dan andere Kempische mijnen afhankelijk van ‘import’ van arbeid. De qua afkomst gemengde bevolking was een van voorwaarden voor het ontstaan van het Cité Duits als aparte mijnwerkerstaal.

Nog belangrijker was dat het Cité Duits werd ontwikkeld door een ook in sociaal opzicht perifere groep sprekers, kinderen van arbeidsmigranten, die voornamelijk afkomstig waren uit Oost- en Zuidoost-Europa. De migranten waren rechtstreeks door de mijn gerekruteerd in hun thuisland, of indirect in Eisden

56 Leonie Cornips, ‘Empirical syntax: idiolectal variability in two- and three-verb clusters in regional standard Dutch and Dutch dialects’, in: A. Dufter, J. Fleischer en G. Seiler (red.), *Describing and modeling variation in grammar* (Berlin/New York 2009) 203-224.

57 Vgl. Ad Knotter, ‘Labour migrants and cross-border commuters. Comparative perspectives on mining labour markets in the Belgian-Dutch-German borderland in the twentieth century’, in: Angelika Westermann (red.), *Montanregion als Sozialregion. Zu gesellschaftlichen Dimension von ‚Region‘ in der Montanwirtschaft* (Husum 2012) 125-150.

gearriveerd via mijngebieden in Duitsland of Noord-Frankrijk. In Eisden woon- den zij samen in de cité die het mijnbedrijf speciaal voor deze migrantenarbeiders en hun gezinnen had aangelegd. Zij waren daardoor afgesloten van het bestaande Eisden-dorp en omgeving, waar de lokale Belgische bevolking woonde, vooral boeren en landarbeiders. De Tuinwijk voorzag in veel behoeften, zoals moderne behuizing, sportverenigingen, scholen, maar de nieuwkomers bleven een aparte gemeenschap, die met wantrouwen werd bejegend, zowel door de gevestigde be- woners als door Belgische gezagdragers en opinieleiders (met name de katholieke). Dit versterkte het (gevoel van) isolement, maar bevorderde tevens de onderlinge band en de binding aan de cité als (woon)plaats. In dat proces van plaatsbepaling werden de etnische grenzen tussen de verschillende migrantengroepen overschre- den en grotendeels uitgewist.

Onder deze omstandigheden ontwikkelden jongens van de tweede generatie migranten in de jaren 1930 en 1940 een manier van spreken bij hun onderlinge speelcontacten op straat (waarbij meisjes niet werden toegelaten). In de decennia daarna werd dit spraakgebruik toegespitst en vastgelegd in een ‘eigen’ taalvarië- teit met vaste ‘regels’, die ze Cité Duits noemden, maar die niets met Duitsland of Duitsers te maken had. Deze taalvariëteit werd vooral een symbool van het feit dat ze in de cité thuishoorden. Het werd ‘hun taal’ in afwijking van het Maaslandse dialect dat werd gesproken door de dorpsbewoners, maar ook van de ‘officiële’ taal van gezagdragers op school en in de mijn (hetzij Frans, hetzij Vlaams/Nederlands), en thuis (de moedertaal van de immigranten, en ook standaard Duits). Het Cité Duits werd gedomineerd door het Duits, de *lingua franca* van hun ouders. De mees- te van de migranten van de eerste generatie hadden enige kennis van het Duits, omdat zij uit landen kwamen die tot 1918 deel uitmaakten van het Habsburgse rijk of uit het oosten van het toenmalige Duitsland (nu Polen). Poolse mijnwerkers die eerst als migranten in het Ruhrgebied hadden gewoond spraken vloeiend Duits.

Hun kinderen leerden Nederlands op school en dat werd hun belangrijkste taal in de leefomgeving. Cité Duits bleef daardoor ook perifeer in het gebruik: het werd alleen door mannen en jongens gesproken, het was dus een ‘genderlect’, en belang- rijker, het werd alleen ondergronds door mijnwerkers gebruikt, en was dus ook een ‘beroepslect’. Cité Duits is strikt groepsgebonden. Met echtgenoten en familiele- den, en bij alle openbare gelegenheden, werd en wordt het Nederlands gebruikt (of het Maaslandse dialect). Als beroeps- en geslachtsgebonden groepstaal werd Cité Duits niet meer overgedragen toen de mijnen in de jaren 1980 en 1990 sloten. Waarschijnlijk werd het al eerder niet meer door jongere mijnwerkers gebruikt, omdat de etnische samenstelling van het mijnpersoneel al in de jaren 1960 en 1970 drastisch was gewijzigd, eerst door de komst van Italianen, later ook van Turken.

In tegenstelling tot moderne, zogenaamde ‘multi-ethnolecten’,⁵⁸ is het Cité Duits geen variëteit van een dominante taal in een bepaalde samenleving (in dit geval zou dat het Nederlands zijn), maar een echte hybride taalvariëteit, waarin elementen van het Duits, het Nederlands en het Maaslandse dialect door elkaar zijn gemengd. Conform verwachting heeft Duits als *lingua franca* in dit proces een zekere structurele vereenvoudiging ondergaan; beïnvloeding door het *Ruhrdeutsche* taaleigen zoals dat door de Ruhr-Polen werd gesproken kan evenmin worden uitgesloten. De door ons geanalyseerde spraakfragmenten van onze vier informanten tonen een opmerkelijke homogeniteit. Dit betekent dat zij als groep in de praktijk van de onderlinge communicatie bepaalde kenmerken uit de taalomgeving van het Nederlands, het Maaslands dialect, en spreekvarianten daarvan hebben geselecteerd. In deze communicatiepraktijk hebben zij hun manier van spreken toegespitst en vastgelegd, waardoor zij een aparte taalvariëteit hebben gecreëerd. Omdat de sprekers hun leven lang met elkaar hebben gecommuniceerd is een in taalkundig opzicht unieke mengtaal ontstaan. De meeste mengtalen zijn ontstaan in vrijblijvender contactsituaties, waardoor de afzonderlijke talen in een mix herkenbaar blijven. In het Cité Duits worden stukjes van die talen door elkaar gehusseld en veranderd.

[Vertaling Ad Knotter]

58 Jacomine Nortier en Bente A. Svendsen (red.) . *Language, Youth and Identity in the 21st Century: Linguistic Practices Across Urban Spaces* (Cambridge 2015); Leonie Cornips en Jacomine Nortier (red.), ‘Ethnolects? The emergence of new varieties among adolescents’, *International Journal of Bilingualism* 12/1,2 (2008).